

МРНТИ16.21.31

С.Мусаев

И.Арабаев атындағы КМУның Лингвистика институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Бишкек, Кыргызстан

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДАҒЫ КЫРГЫЗ АЛФАВИТИНИНКУРАМЫ

Аннотация. Бұл мақалада бүгінгі таңда қолданылып жүрген крилл графикасындағы қырғыз әліпбиіне тиеселі проблемалар талданады. Мақалада латын графикасындағы қырғыз әліпбиінің құрамы туралы сөз болып, ерекшеліктері көрсетіледі.

Тірек сөздер: Түрік тілдері, қырғыз тілі, фонология, фонемдік түзіліс, сингармонизм, морфологиялық түзілім, алфавит, латын графикасы.

С.Мусаев

Директор Института лингвистики КГУ им. И. Арабаева,
доктор филологических наук, профессор
Бишкек, Кыргызстан

СОСТАВ КИРГИЗСКОГО АЛФАВИТА НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В данной статье анализируются проблемы, относящиеся к киргизскому алфавиту в действующей сегодня кириллице. В статье рассматриваются состав киргизского алфавита на основе латинской графики и его особенности.

Ключевые слова: тюркские языки, киргизский язык, фонология, фонемическое образование, сингармонизм, морфологическое образование, алфавит, латинская графика.

S. Musayev

I.Aralbayev KSU, Director of Linguistics Institute,
Doctor of philological sciences, professor
Bishkek, Kyrgyzstan

THE COMPOSITION OF THE KYRGYZ ALPHABET BASED ON LATIN GRAPHICS

Annotation. This article analyzes the problems related to the Kyrgyz alphabet in the current Cyrillic alphabet. The article discusses the composition of the Kyrgyz alphabet based on the Latin graphics and its features.

Keywords: Turkic languages, Kyrgyz language, phonology, phonemic system, vowel harmony, morphological structure, alphabet, Latin graphics.

Алфавиттик жазуунун жаралышы – адамзат тарыхындагы улуу ачылыш катары өзгөчө роль ойногондугу талашсыз. Ал жазуу коомдук өнүгүүнү камсыздоочу негизги фактор катары адам баласынын өткөнү менен азыркысын жалгаштырып, мезгил жана мейкиндик алкагында аларды туташтыкта, бекем биримдикте кароо мүмкүнчүлүгүн жаратты. Демек, алфавиттик жазуу доор менен доорду, муун менен муунду мейкиндик алкагында бириктирүүчү данакерлик кызматын аткаруу аркылуу, бир жагынан, өтө күчтүү бузулбас чептен бекем көрүнүш болсо, экинчи жагынан, коомдон аяр мамилени талап кылган өтө назик, оңой эле «бузуп» алууга боло турган, байкоосуздан кичине эле «бузуп» алсак тилдин тамтыракайын чыгара турган, тилди таптакыр буза турган кубулуш. Ошондуктан тил илиминдеги актуал проблемалардын бири дагы – ушу алфавиттик жазуу проблемасы, ар бир конкреттүү тилдин фонемалык структурасын так, туура чагылдырган алфавиттик системасы, ошол алфавиттик системанын графикалык белгилер аркылуу берилиш проблемасы. Ушул жерден бир маселени так түшүнүп алышыбыз, так билишибиз керек. Ал кайсы маселе? Ал – тил менен жазуу экөөнүн эки башка кубулуш экендиги, жазуу (мейли ал алфавиттик жазуу болсун, мейли ал иероглифтик жазуу болсун, мейли ал идеографиялык, пиктографиялык жазуу болсун баары бир) тилди мезгилдин, мейкиндиктин алкагынан чыгаруунун, тилди мезгилге, мейкиндикке көз каранды кылбай башкаларга жеткирүүнүн, башкаларга калтыруунун гана бир формасы, бир каражаты экендиги жана жазуу жандуу оозеки тилге (оозеки кеп гана тил, жазуу тил боло албайт, ал тил эмес) карага графикалык шарттуу белги гана боло ала тургандыгы, жазуу тилдин «көлөкөсү», «сүрөтү», «ксерокистен» чыккан гана көчүрмөсү экендиги. Биз тил менен жазууну так ушундай карым-кагышта түшүнүшүбүз керек. Тилекке каршы айрым учурларда маселени башкача түшүнүп жүргөндөр да аз эмес. Улуу окумуштуу Фердинад де Соссюрдун сөзү менен айтканда «жазуунун маңызы – тилдин көчүрмөсү гана боло алгандыгында».

Демек, алфавиттик жазуу – тилдин ички өзгөчөлүгүн, фонемалык структурасын так чагылдырышы керек. Ушул өңүттөн караганда кирилл графикасына негизделген орус алфавитинин биз колдонуп жүргөн вариантында кыргыз тилинин тыбыштык системасына, кыргыз тилинин ички мыйзамына төп, туура келбеген кандай өксүк кемчиликтер бар?

1. Азыркы кыргыз адабий тилинде натуура белгиленип жүргөндөй 39 тыбыш эмес, 34 фонема бар. Алардын 14 – үндүү, 20 – үнсүз. Үндүүлөр: а, о, ы, у, ү, и, ө, э, аа, оо, уу, үү, өө, ээ; үнсүздөр: й, л, м, н, ң, р, б, в, г, д, ж, з, к, п, с, т, ф, х, ч, ш.

2. Бүгүнкү күндө кыргыз адабий тилинин алфавитинде берилип жүргөн ж, ц, щ тыбыштарынын кыргыз адабий тилине эч тиешеси жок. Булар кыргыз тилинин төл сөздөрүндө колдонулбайт, орус тилинен же орус тили аркылуу тыбыштык формасы бузулуп кирген гана сөздөрдө кездешет. Орус тилинен бөлөк дүйнөнүн башка бир да тилинде ц, щ деген тыбыш жок. Ошондуктан бул тыбыштарды кыргыз тилинин фонемалык системасына кошуп кароо илимий жактан да, практикалык жактан да туура эмес; булар – тыбышсыз тамгалар [2].

3. Азыркы кыргыз адабий тилинде колдонулуп жүргөн 6 созулма үндүү алфавитке киргизилбей калган, булар – тамгасыз тыбыштар;

4. Азыркы кыргыз адабий тилинде эч кандай фонемалык, тыбыштык мааниге ээ эмес орус тамгалары алфавитке киргизилип калган: **ь, ъ** ажыратуу, ичкертүү бели-

леринин, йоттошкон **е, ё, ю, я** тамгаларынын, эки тыбыштын тизмегин билдирген **ц, щ** тамгаларынын кыргыз тилинде фонемалары жок, булар – тыбышсыз тамгалар.

5. Азыркы кыргыз адабий тилинин алфавитинде бир эле фонема эки башка сөлөкөттөгү эки башка тамга менен белгиленет. Кыргыз адабий тили үчүн э жана е тамгаларынын бири-биринен айырмаланган фонемалык мааниси жок. Демек, кирилл графикасына негизделген бүгүнкү кыргыз тилинин алфавиттик курамында 9 тамга ашык, кыргыз адабий тилинин алфавитине туура эмес киргизилип калган: Алар кайсылар? Алар **ь, ъ, е, ё, ю, я, ц, щ, э**. Кыргыз тилинин фонологиялык аспектинен караганда бул тамгалар кыргыз алфавитинде берилбеши керек эле. Булардын кыргыз адабий тилинин алфавитине киргизилип калышы 1940-жылдардагы «орусташтыруу» саясатынын ачыктан-ачык көрүнүшү катары бааланышы зарыл.

Арийне, ушул жана ушул өндүү бир катар көрүнүштөр кыргыз тилинин кирилл графикасына негизделген улуттук алфавитиндеги өтө орой, олдоксон кемчилик катары адабий тилдин алфавитин түзүүнүн илимий-практикалык принциптерине туура келбестигин жана кирилл графикасындагы алфавиттин кыргыз адабий тили, анын фонологиялык системасы үчүн анча алгылыктуу эмес экендигин айгинелеп турат [3].

Туура, 1940-жылдарга чейин латын графикасын колдонуп келген СССРдеги Түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин кириллицаны улуттук графика катары кабыл алышы 1937-38-жылдардан кийинки мезгилдеги саясий конъюнктуранын негизинде таңуулангандыгы белгилүү. Бул графикага негизделген алфавит белгилүү деңгээлде түрк тилдеринин фонемалык түзүлүшүнө терс таасирин тийгизип, ал тилдердин морфемалык жигинин, морфологиялык структурасынын (**тоёюн, аяйын, аюу=гой/о/й/ун, ай/а/й/ын, айуу**) бузулушуна алып келди, түрк тилдеринин грамматикалык табиятына жат көрүнүштөр көбөйүп, алардагы фундаменталдык заң-закон – агглютинация жана сингармонизмдин акырындап айрым тилдерде жоюла башташын тездетти [4, 5].

Латын графикасына негизделген алфавит кыргыз адабий тилинин тыбыштык түзүлүшүн так, туура чагылдырган, алардын айтым күүсүнө, тыбыштык өзгөчөлүгүнө, үндөштүк заңына шайкеш келген алфавит болушу керек. Бул графикага негизделип, 1924-жылдардан баштап Касым Тыныстанов тарабынан түзүлгөн жана биз тарабынан толукталган алфавитти кайра калыбына келтирүү аркылуу кириллицадагы кемчиликтерден, артыкбаш тамгалардан, шарттуу белгилерден жана алардын жазылышын түшүндүргөн орфографиялык көптөгөн артыкбаш эрежелерден кутулабыз.

Таза лингвистикалык ушул фактор мурдагы СССРдин тутумундагы түрк тилдеринин кирилл графикасына негизделген орус алфавитин таштап, латын графикасындагы улуттук алфавит түзүү, ал алфавитке өтүү зарылдыгын, муктаждыгын жаратты. Бүгүнкү күндө азербайжан, түркмөн, өзбек тилдери үчүн латын графикасындагы улуттук алфавит колдонулуп жатса, казак тили ал графикадагы алфавитке өттү. Кыргыз тилчи окумуштуулары да латын графикасына негизделген улуттук алфавитибизди кайра калыбына келтирүү үчүн анын илимий-практикалык маселелерин кеңири талкуулап, белгилүү бир жыйынтыкка келүү менен, анын тутумун тактап даярдап койдук жана «жогор жакты» карап саясий чечим күтүп отурабыз.

Латын графикасына негизделген кыргыз тилинин алфавити төмөнкүдөй принциптерге негизделиши керек:

1. К.Тыныстанов түзүп мурда колдонулган алфавиттин иретинин сакталышы;
2. Түрк тилдеринин көпчүлүгү үчүн тыбыштардын бирдей окшош тамга менен берилиши; түрк тилдеринин алфавитиндеги тамгаларды мүмкүн болушунча бири-бирине жакындатуу;
3. Окшош тамгалардын удаа жазылышы: о – ö, у – ü, п – Ƣ, с – ҫ, s – ʂ;
4. Тилде канча фонема болсо, ошончо тамганын болушу;
5. Тилдин өзүнүн ички өзгөчөлүгүнө, тыбыштык түзүлүшүнө төп келбеген ашыкча, кошумча тамга, белгинин болбошу;
6. Бир эле тамга окшош эки тыбышты белгилөө үчүн кабыл алынбашы;
7. Бир эле тыбыш эки башка сөлөкөттөгү тамга менен белгиленбеш;
8. Жазууда жана басмада тамганын эки формасы алынып, алар сөлөкөтү боюнча бири-биринен анча айырмаланбашы;
9. Ар бир тамганын баш тамга жана кичине тамга түрүнүн берилиши [1; 6].

Латын графикасына негизделген алфавитин кайра калыбына келтирүү менен, эң алды, тилибиздин фонемалык системасын так чагылдыруу аркылуу айтым күүсүнүн бузулуп-бурмаланышын токтотуп, үндөштүк өзгөчөлүгүн чагылдырган сингармонизм законун сактап калууга, тилибиздин тыбыштык түзүлүшү менен муун түзүлүшүн калыбына келтирүүгө, морфемалардын чегин так ажыратып, сөздүн грамматикалык курамын сактоого өбөлгө түзөбүз. Мындан башка, маданий, илимий-техникалык дөөлөттөрдү жараткан элдер менен тикелей карым-катышта, биригүүдө болуу аркылуу жалпы түрк тилдери үчүн бирдей графикага (алфавитке эмес) ээ болобуз.

Кыргыз тилинин фонологиялык системасын так чагылдырган графикалык система катары латын графикасына негизделген кыргыз алфавитинин тутуму кандай болушу керек: Бул графикадагы кыргыз тилинин алфавитин түзүүдө кыргыз тилинин өзүнүн жеке фонологиялык жана морфологиялык законченемдери эске алынышы шарт. Ансыз тилдин өз табиятына топ алфавит түзүүгө мүмкүн эмес. Мында кыргыз тилинде 34 фонема бар жана алар 28 тамга аркылуу белгиленет, булардын 14 – үндүү, 20сы – үнсүз тыбыш, созулмалар алфавитте өзүнчө тамга менен эмес, орфографиялык ыкма аркылуу берилет дегенди жетекчиликке алабыз.

Биз кыргыз тилинин фонологиялык системасын так жана толук чагылдырган алфавиттик система катары анын төмөнкүдөй тутумун сунуштайбыз:

A a	a	Ll	л	U u	у
B b	б	Mm	м	Ü ü	ү
C c	ж	N n	н	V v	в
Ç ç	ч	Ƣ ƣ	ң	Y y	ы
D d	д	Ö ö	о	H h	х
E e	е	Ö ö	ө	Z z	з
F f	ф	P p	п		
G g	г	R r	р		
I i	и	S s	с		
J j	й	Ş ş	ш		
K k	к	T t	т		

АДАБИЯ:

[1] Артемов В.А. Технографический анализ суммарных букв нового алфавита Письменность и Революция 1. – Москва-Ленинград, 1933.

[2] Баскаков Н.А. О современном состоянии и дальнейшем совершенствовании алфавитов тюркских языков народов СССР. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – Москва, «Наука», 1972.

[3] Мусаев К.М. Алфавиты народов СССР. – Москва, «Наука», 1965.

[4] Тыныстанов К. Десять лет борьбы за Новый алфавит в Киргизии. – Кыргызская Республика, Фонд рукописей. Инвент. 73. 1937.

[5] Тыныстанов К. Проект Новой Орфографии. – Фрунзе, 1934.

[6] Яковлев Н.А. Математическая формула построения алфавита. Культура и письменность Востока. – Москва, 1928.